צמחי המדבר בחיי הבדווים

צמחי המדבר בחיי הבדווים

מאת: יצחק קלינטון ביילי, 5.2.2025 (1974)

– פרקים מתוך "רשימות בנושא הבדווים (5): פרקים בתרבות ובפולקלור של הבדווים בסיני ובנגב", חוברת אשר פורסמה במקור בשנת 1974 במדרשת שדה-בוקר מטעם בי"ס שדה בוקר[1].

תקציר: אנו מפרסמים את חיבוריו הבוטניים של יצחק ביילי אשר פורסמו במקור בשנת 1974 במדרשת שדה-בוקר מטעם בי"ס שדה בוקר בתוך חוברת אותה ערך ד"ר ביילי. במאמר זה מפורסמים כל החלקים הבוטניים מתוך החוברת – "רשימות בנושא הבדווים (5): פרקים בתרבות ובפולקלור של הבדווים בסיני ובנגב". ד"ר יצחק גלזר ביילי, מחוקרי הבדווים הנודעים בעולמינו, נפטר בירושלים בתחילת חודש ינואר 2025. לפני פטירתו הוא נתן את הסכמתו ועודד אותנו לפרסם בשנית את הכתבים הבוטניים מתוך החוברת.
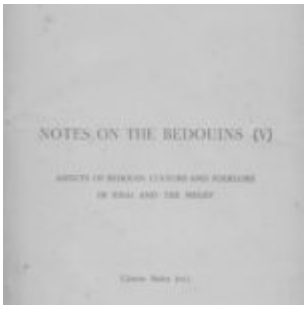
==========

בן גוריון וביילי. ביילי זכה לפרסום מחודש ב–2016 כשיצא לאקרנים הסרט התיעודי "בן גוריון: אפילוג", שהתבסס על ראיון ארוך שהוא ערך עם בן גוריון ב–1968 צילום: אריה בר (דב), פרטי

<u>התוכן [מוצגים במאמר רק פרקי הבוטניקה מתוך כלל פרקי החוברת המקורית]:</u>

"מילים לזכרו" – ד"ר יצחק קלינטון ביילי (גדעון קרסל)

1. **הקדמה לפרסום "חוברת ביילי 2024"** (א.שמידע וי.וינר)
2. **צמחי מדבר בחיי הבדווים** (י.ביילי וא.דנין)
3. **שמות הצמחים אצל הבדווים** (י.ביילי וא.דנין)
    1. **כיצד נותנים הבדווים שמות לצמחים ?**
    2. **רשימת שמות הצמחים בפי הבדווים בסיני ובנגב – "הרשימה"** [רשימת הצמחים ושמותיהם לא מוצגת]
4. **השימוש בצמחים אצל הבדווים** (י.ביילי וא.דנין)
5. **שמות צמחים עתיקים שבשימוש כיום** (י.ביילי)
6. **דרכי הקיום המסורתיות של בדווי בהר הנגב** (י.ביילי)

השער הקדמי והאחורי של החוברת שערך ופרסם יצחק קלינטון ביילי בשנת 1974 (מימין ומשמאל) בהוצאת בי"ס שדה שדה-בוקר ומדרשת שדה-בוקר.
במרכז: מקור-חסידה שעיר, בעל פקעיות נאכלות באדמה (תומייר בערבית) ברכס חלוקיםבו היה ד"ר מסייר ולומד את אורחות הבדווים, צילם אברהם אבנר ©

מילים לזכרו של ד"ר יצחק קלינטון ביילי, ממייסדי יום הבדווים במדרשת שדה-בוקר
פרופ.גדעון קרסל

בתחילת ינואר 2025 נפטר בירושלים ד"ר יצחק גלזר ביילי, מחוקרי הבדווים הנודעים בעולמינו. קלינטון נולד בעיר בפלו שבצפון מדינת ניו-יורק. עם סיום בית-ספר, נחוש להמשך לימודים באוניברסיטה העברית, הגיע לירושלים. במסגרת החוג ללימודי המזרח-התיכון נקשר מאוד ללימודי השפה הערבית. בנוסף לכיתות הלימוד היה הוא תלמידו הפרטי של ד"ר לותר קופף, מנהל אגף הספריה לכתבי הערבית והאסלם. באמצעות קופף פנה יצחק להתמחות בדיאלקט שפת בדווי הנגב, תחילה בני שבטי הט'ולאם והעזאזמה. על כן עברו הוא ומשפחתו הצעירה מירושלים למדרשת שדה-בוקר.

בראשית שנת 1968 אגב שירותו הצבאי בנגב, נהרג יצחק נצר, בן קיבוץ רמץ-יוחנן. את שנת לימודיו האחרונה סיכם יצחק בחיבור מחקר אודות שכני הקיבוץ הבדווים. על כן, לזכרו, הקדישה משפחתו סכום כסף כדי לקיים "יום עיון בנושא הבדווים". לעזרתם נמצא אז ד"ר יצחק ביילי ויחד בחרו הם לכך עיתוי ומקום במדרשת שדה בוקר, בחורף 1970 . מאז, זה 55 שנה נשמר היום, עוצבו דפוסיו האקדמיים איתם הסכינו אוניברסיטאות הארץ ולמדניה הבדווים. חוברות "**רשימות בנושא הבדווים**" ממלאות זה כבר מדף ספרייתי שלם. ((מאמר זה אודות " צמחי מדבר בחיי הבדווים" יצאה לאור בראשונה בשנת 1974 כחוברת מס.5 של יום העיון " רשימות בנושא הבדווים (5): פרקים בתרבות ובפולקלור של הבדווים בסיני ובנגב".

נמצאים וימצאו קוראים התמהים מדוע שינה, משמע החליף יצחק את שמו? במהלך מחקריו הזדמן לו ראיון עיתונאי עם גלאב פשא, הוא הגנרל הבריטי אשר פיקד על הליגיון הערבי ב-1948, עת כבש את גוש-עציון מידי מתיישבים עבריים [והיה ידוע באנטישמיות].יצחק שינה את שמו כדי להתקבל לראיון ובחר בשמות "קלינטון" ו"ביילי" שהם שמות הרחובות המצטלבים לצד בית הוריו בארצות הברית. הראיון עלה יפה.

את ספרייתו המדעית הוריש יצחק לספרייה הלאומית ב ירושלים. יהי זכרו ברוך.

1)) הקדמה לפרסום חוברת ביילי בכתב-העת כלנית
אבי שמידע ויאיר וינר

בשנת 1974 פורסמה על ידי בית-ספר שדה שדה-בוקר במדרשת שדה בוקר חוברת צנועה בשם "**רשימות בנושא הבדווים[V] – פרקים בתרבות ובפולקלור של הבדווים בסיני ובנגב"** בעריכת ד"ר יצחק ביילי. החוברת כוללת חמישה פרקים (ראה תמונה), שלושה מאת דוקטור ביילי עצמו ושניים בשיתוף עמיתי- לוי יהב ואבינועם דנין. החוברת שכנה בספריות מעטות של מומחים לערבית וחוקרים בדווים ומעולם לא נחשפה לעולם חובבי הטבע והמדבר. יעיד על כך אחד מכותבי שורות אלה אשר התעניין מאוד בנושאי החוברת אך נחשף רק לפרסומיו של אבינועם דנין בעברית והפרסום המאוחר של ביילי ודנין באנגלית (דנין וביילי Baily and Danin 1981,1970). בחוברת מוצגים מחקרים בנושאים מגוונים אודות הבדווים משירה בדווית, דרך סיפורים אודות משה רבינו ובני ישראל ועד פרק על השירה הבדווית – אולם אנו נתרכז באספקטים הבוטניים שנחקרו על ידי ביילי ודנין ונציג את כל הפרקים הקשורים "בצמחי מדבר בחיי הבדווים".

אי אפשר שלא לאמר דברי שבח על אישיותו המיוחדת של יצחק קלינטון ביילי. צנוע היה האיש וידען גדול במזרחנות, ערבית ומדעי הרוח והחברה. צניעותו ניכרת כבר בשם החוברת אותה ערך "רשימות בנושא הבדווים" הרמז, שבראשו היו כבר שפע של תובנות וידע על תרבות וטבע בנושא. הפרק על :השירה הבדווית בסיני ובנגב" הפך לספר מחקר מפורסם וחשוב. רצה הגורל כי היכרותנו עם יצחק ביילי התרחשה רק בערוב ימיו ואנו מפרסמים את המאמר הנידון מחדש בכתב העת "כלנית" בשלושים למותו.

<u>הערות:</u>

1) הועתק ופורסם ברשות מיצחק ביילי ז"ל אשר נפטר ללא עת ב-5.1.2024.

2) השתמשנו בצורת הכיתוב של ביילי שיצאה לאור בשנת 1975 בחוברת המקורית על אף שכיום מקובלת צורת הכתיבה "בדואים" (ויקיפדיה)הכיתוב המקובל כיום.

3) בסעיף 1.א.ב. ובסעיף 1.ב. ממקמים ביילי דנין את האזור סיני לפני האזור הנגב, זאת לאינדיקציה כי המידע ושמות הצמחים שעליהם התבססו בכתיבת פרקים אלה, רב יותר מסיני מאשר מהנגב.

4) סידור התוכן של החוברת המקורית (ראה תמונה) מבלבל וקיימת אי התאמה בין המספור בדף התוכן בראש החוברת המקורית לבין המספור בגוף עמודי החוברת; אנו הלכנו על פי המספור המצוין בתוכן. השתדלנו כמה שיותר להישאר נאמנים לנוסח המקורי ורק במקרים יוצאי דופן הוספנו הערות האור בתוך סימן " **[—]** ".

==========

2)) צמחי מדבר בחיי הבדווים

יצחק ביילי ואבינועם דנין

במדבר הידוע כאזור צחיח ודל במשקעים, חשיבתו של כל צמח המצליח לגדול בו רבה. לכן אופייני מאד שבדווי אמיתי מתפרנס מגידול גמלים וצאן יהיה בקיא בעולם הצומח בתוכו הוא חי וידע לזהות עשרות, אם לא מאות, מינים וסוגים של צמחים לפי שמותיהם . המניע לבקיאות זו של הבדווי מקורו כמובן בתועלתיות של הצמח עבורו .שעה שהמרעה למקנה מהווה את יסוד הקיום של המשפחה הבדווית, התעניין בראש ובראשונה באותם הצמחים המשמשים למטרה זו. תוך כדי מגיע יום יומי זה עם הצמחים בעונות השונות, הבדוי יגלה

שהצמחים מסוימים , לא זו בלבד שהערבים לחיכו ואינם מזיקים לבריאותו, אלא גם מרפאים את המחלות, הכאבים והעקיצות שלו ושל בעלי החיים אותם הוא מגדל. צורות שימוש אחרות בצמחים מוצא הבדווי להקמת האוהל, חומר בעירה למדורה, בנית אוכף ועוד.

במאמר זה נעמוד על חשיבות הרבה של כמה מן התופעות הקשורות בהכרת עולם הצומח על ידי הבדווי פעמים רבות נתקל בשם וואדי, מעיין או באר, אשר שמם ניתן לזהות בעקבות צמחיה המאפיינת מקום מסוים זה או המצויה בסביבתו נקודה בסיני מחצית שמות המקומות המסומנים במפה לקוחים מן הצומח. כמו כן אנו מוצאים שמות צמחים רבים הנפוצים במרחבים המדבריים של המזה"ת והנמצאים במקומות המרוחקים זה מזה אלפי קילומטרים, דבר המצביע על רציפות תרבותיות במרחב גדול למרות היות הבדווים חברה אנלפביתית. באותה מידה מופיעים שמות זהים של צמחים בשירים שחוברו או נרשמו לפני 1500 שנה והשגורים בפיהם של בדוויי סיני והנגב עד עצם היום הזה.

3)) שמות הצמחים אצל הבדווים

3.א. כיצד נותנים הבדווים שמות לצמחים ?

הקדמה

נתינת שמות ליצורים חיים היתה המצווה השניה אשר ציווה הקב"ה את האדם הראשון בגן עדן: "ויקרא שמות לכל הבהמה ולעוף השמיים..." (בראשית 20:2). במהלך הדורות ניתנו שמות לבעלי החיים והצמחים בכל אחת מהתרבויות שהתפתחו במקומותיהן. עם ההתפתחות העניין בהכרת הקיים בעולמנו נוצר הצורך בשיטה אחידה לכינוי צמחים ובעלי חיים בשמות: מזה 221 שנה. נקוטה בעולם המדע השיטה הבינארית שהוצאה על ידי לינאוס ב- 1753. בה לכל צמח יש שם סוג ושם מין. שיטה זו רבת ערך כשמדובר במיונם של 250,000 אלף המינים הקיימים בעולם כולו אך ברוב העמים המכירים בצורך של נתינת שמות קיימת גם שיטה של שמות עממיים. במילון לשמות צמחים הנדפס לאחרונה, מביא דוקטור סטרן (עמ. 338-391) את עקרונות שיטת נתינת השמות העממיים (נומנקלטורה) בבריטניה ובארצות הברית ספורות באירופה. לדבריו צמח נומנקלטורה העממית של היום ובמידה מסוימת גם זו המדעית מהנומנקלטורה שרווחה אצל האיכרים, רועים, ציידים ומומחים לצמחי רפואה בדורות הקודמים ונשכחים. שמות הצמחים עברו מאב לבנו ולרוב לא בכתובים. כבר ראשוני הבוטנאים שעברו באזורנו התעניינו בשמות הצמחים אצל תושבי

הארץ. הבדווים והאיכרים, שבמקרים רבים לא הושפעו מתרבויות זרות, השתמשו בשמות צמחים שבמקרים רבים הם גלגולם של שמות אבות אבותינו השתמשו בהם.

עשינו ניסיון להתחיל לרכז את שמות הצמחים מאזור אחד בארץ בכפיפה אחת וללמוד על שיטת נתינת השמות הנקודה אצל הבדווים בהר הנגב ובסיני. החומר נאסף החל בשנת 1958 בהר הנגב והחל מ-1967 בסיני. רוב השמות הצמחים נשאלו בשיטת צולבת – כלומר מספר אנשים מאותו שבט – על מנת להגדיל את המהימנות של השמות. אינפורמציה רבה שמות מצויה גם בפלורה של מצרים אך זו אינה מכסה את כל השטח שלנו ויש הבדלים בין שמות שקיבלנו מהבדווים בשטח ובין שמות אלה המצויים בספרות.

מומחיותם של הבדווים כבוטנאים

הבדווי עוסק במרעה מכיר מספר רב של צמחים בשמותיהם ובדרך כלל נמצא באזורו הוא יאמר לרוב שלא שמע עליהם. הוא זוכר צמחים בודדים מסוימים ונעזר בהם כדי למצוא את דרכו. במקרים רבים שמענו אחד מסביר לחברו כי הדרך עוברת ליד רותם בודד שצורתו מיוחדת ואחר כך ליד השני אצא השיטה: אף צמחים נדירים יותר מוכרים וידועים "באופן אישי " לאנשים החיים באזור. לרוב בני השיח וכל העצים יש שמות -את אלה פוגש מי שחי במדבר במשך כל השנה ויש חשיבות ראשונה במעלה להכיר ולדעת כל אחד מהם.

הבדווים משתמשים להבחנה בין מינים דומים או קרובים בקריטריונים דומים לאלה המשמשים את הבוטנאים. כך למשל הם מבדילים בין נבטים של **גרגרנית ערבית** (נַפַל) **והגרגרנית כוכבנית** (חַנדַגוּג) על פי צורת עלעלים. על פי מימדי הצמחים הם מבדלים בין **כלך מצוי** הקרוי כַלַח' (בערבית הבדווית, אַכלַח' = שביר) ל**זוזימיה מדברית** הדומה לכלך אך קטנה ממנו ומכונה בשם החיבה כְלַאחַ'ה . באופן דומה קרוי **צלף סחוסי** שמימדיו גדולים – לַצַף (קרוי לסף) **וצלף קוצני זן ערבתי** [כיום בשנת 2025 מקובל שהוא מין עצמאי – צלף מצרי] בשם לַצוּפַה או לצאפה (קרי: לַסוּפַה – לְסַאפַה). הם בודקים כל צמח אם יש לו ריח כלשהו ולעיתים קרובות ימולל בדווי את הצמח שאתה שואל לשמו ויעדיף את זה זיהויו באמצעי זה על הסתכלות בפרטים מורפולוגיים שונים. לעיתים קרובות הם נעזרים בבית הגידול כדי להבחין בין מינים דומים. הבדווים בהר הנגב מכנים את **עלקת הנטויה** ואת **יחנוק המדבר** באותו שם דַ'נוּן אך מציינים כי היחנוק גדל באדמת לס ואילו העלקת קשורה לאדמות של אבני גיר. בשם סְלִח מכנים את **שלח הערבות ובן – שלח מנוצה,** אך לדבריהם גדל השלח במקומות נמוכים (כנחל צין) ובן השלח במקומות גבוהים

(כשדה צין והגבעות).

מידת הייחוד של השמות

צמחים בעלי תפוצה רחבה הגדלים באזורים רבים ובקרקעות שונים זוכים לשם אחיד ברוב שטח תפוצתם. כך למשל קרויים **יפרוק המדבר** -עַג'רַם, **זוגן השיח** -עַד'בָּה, **רותם המדבר**- רַתָּם, **חמד השיח** – רִמְתָ' – בכל אזור תפוצתם. לעומתם צמחים שאינם נפוצים קרויים בשמות שונים בחלקים שונים של אזור תפוצתם: כך **גיפסנית ערבית** קרויה סְלֵייסְלֶה בג'בל סחבה (ליד ביר גפגפה), סֶלְק, בפי הג'בליה בדרום סיני, בעבדת-סַגְוָה ובמקומות שונים בהר-הנגב – רְגַייגַה. **ציפורני-חתול מצויות** נקראות עין גַּנְבוּרַה (עין הדרור) ליד חולות חולצה, צְפֵיירַה בהר הנגב וגַ'רגִ'יר בג'בל חלאל.

סוג אחר של השתנות אנו מוצאים בשימוש באותו שם לצמחים שונים: כך מכירים תושבי ההרים המגמתיים של דרום סיני בשם צְר (קרי: סְר) את הגפוף הקוצני ואילו תושבים החלק הגירי של סיני ותושבי הנגב מכירים בשם זה את הנואית הקוצנית [אך קוראים בשם סיר גם לנואית]. כך גם חַרגַ'ל הוא השם של שבר הלבן בהר הנגב וצפון סיני ושל חרגל המדבר בדרום סיני. במקרים רבים מכנים באותו שם מינים שונים מאותו סוג או אף בני אדם סוגים שונים כאשר אין מבחנים בהבדלים. כך עַלדַה הוא שם של ארבע מינים של שרביטן, רוּעוּ'ל של ארבע מיני מלוח. מְלִיחִי ושמם של אשליל שעיר, אשליל הנגב ופרנקניה מופשלת (FRANKENIA REVOLUTA) המפרישים תמיסות מלח על העלים.

מבנה השם ודרגות מיון

בשיטת הנומנקלטורה המדעית אנו מכירים בשם סוג ובשם מין . לפי הנומנקלטורה שבשימוש המגדיר לצמחי א"י מכנים צמח בשם כפול (בינומיאל) אף אם הסוג אליו הוא משתייך מיוצג בצמחייתנו רק ע"י מין אחד. כך מכונים הזית והחרוב – זית אירופי וחרוב מצוי למרות שכל אחד היה מבין במה מדובר כשאומרים זית!

בנומנקלטורה העממית של הבדווים 95% מ-320 השמות שבדקנו המהווים שם סוג ומין כאחד. במקרים בודדים השתמשו בשיטה הבינארית להבדלה של מינים דומים. כך למשל מינים שונים של שמשון נקראים גַדִ'ים, אך שמשון ריסני נקרא גַדִ'ים תַבַע אל-כַּמַא; חלמית קטנת פרחים -חֶבֵייזַ'ה וחלמית מצרית = חֶבֵייז אל-פַאר (פַּאר = עכבר). בהר הנגב מכנים את השלח והבן-שלח בשם סְלִיח; אך מציינים שהשלח הוא סְלִיח חַדַ'רִי ואלו הבן-שלח הוא

סְלִיח עַאדי (כלומר סליח "רגיל").

ראוי לציין בנומנקלטורה עממית כתובה היכולה להקיף צמחיה עשירה יותר מאשר כמה מאות מינים, למשל בבריטניה או צרפת, כמות השמות הכפולים רבה יותר. איחודם של המינים לקבוצות מיון גבוהות יותר כמו משפחות קיים במקרים לא רבים. דוגמא לקבוצה כזאת: **קבוצת החמד'** (חַאמְד' =חמוץ) הכוללת בני שיח בעלי עלים או גבעולים בשרניים, אשר עמידים בפני בצורות קשות, ומשמשים למרעה.

רוב המינים המשתייכים אליה[לקבוצת החַאמְד'] הם בני משפחת הסלקיים[כיום בני משפחת הירבוזיים] כמו מלחית קשקשנית, מ. אשונה, מ. הישימון, יפרוק המדבר י.זיפני, חמדת[חמד] המדבר וחמדת הנגב. לכל אחד מהם יש שם שלו אך קוראים לו גם "חמד' ". מלוח קפח ומלוח מלבין הינם חמד' [לא ידוע לנו כי **מלוח קיפח** נמנה על צמחי החמד']. מכירים בבני הקבוצה כחמד' באזורים בהם יש מספר רב של מינים ומסה צמחית גדולה של צמחים מטיפוס צמחי זה. אזורים כאלה הם **ג'בל עג'מה, ג'בל בוּדְ'יַה ונחל צִין** -שטחים הבנויים מקרטונים וחווארים מגיל סינון עד איאוקן. בדרום סיני, בתחום הסלעים המגמתיים-מטמורפיים, כמות [בני משפחת] הסלקים מועטה ואין מכלילים אותם כקבוצה מיוחדת.

השם[**בדרום-סיני**] חמד' מציין שם את מלחנית הערבות[מתלולן] בעוד שב**עג'מה** מציין שם זה את הסלקים כולם והמלחנית[מתלולן] מכונה שם בשם שעראן. יש לציין גם שלא כל הבדווים מכירים את מיני הסלקים השונים באותה מידה. הוריאבליות המורפולוגית של מינים מסוימים מזכה אותם אצל הבדווי הבלתי מומחה, למספר שמות; בדווי בנחל צין נתן שלושה שמות שונים למלחית הישימון בהתאם למצבה הפנולוגי. הסוג שמשון מופרד לעיתים רחוקות למיניו ובשם גַדְ'ים [מכנים 3 מינים שונים של שמשון] אף אם גדלו שניים-שלושה מהם באותו מקום: שמשון קהירי, ש .ליפי, ש. יושב, ש.ריסני, ש.הנגב וש. המדבר. זאת לעומת שמשון השלפוחיות הדומה לבני סוגו במבנה הפרח והצמח אך שונה בפרחיו הלבנים עד סגולים-ארגמניים, מכונה רֻוֵויידי. העובדה כי המינים צהובי הפרחים של שמשון אינם מין אחד, הייתה ידועה לרבים שנשאלו: ששאלנו איזה ממיני הגַדְ'ים קשור לכמהין (כמא או כממא) הבדילו בין "גד'ים עם כמהין" לבין "גד'ים תבע אל -ע'נם" כלומר – שמשון של העזים. תופעה זו עומדת בסתירה מסוימת להפרדת הסוג מלוח לשמות רחוקים זה מזה למרות הדמיון הרב בעלי צמחים ובשימוש בהם. כך קרוי מלוח קיפח גַטַף ומלוח מלבין – רוּעֵ'ל .

קבוצה אחרת היא הדגניים אשר לפחות 15 מהם קרועים בשם סַפסוּף אשר פירושו עטוף-מַספוּף: לבעלי תפרחת שעירה ומסועפת קוראים "זנב השועל" או "שבולת השועל " . בעל חיים המשמש במצרים לדימוי שמות הדגניים הוא הקוף ויש דגנים רבים הקרויים שַעַר אל-גפרְד" (שער הקוף). תשע מינים של דגנים רב -שנתיים קרויים סְבַט או סְבוּט שפירושו "שער משתפל". מכאן נובע שבמשפחת הדגנים שבה צורות החיים אינן רבות- [מיותר-שיחים או] עשבים רב שנתיים – ושימושי הצמחים אינם רבים, אין סיבה טובה להבדיל בין המינים.

"משפחה" דומה אחרת היא הזעתרים – צמחים מן השפתניים שיש להם ריח חריף, דוגמת האזוב המצוי. כאן נרחיב את תחום דיוננו גם להרי יהודה על מנת להראות את השיטתיות. כאשר גדלים מספר המינים ריחניים מקבוצה זאת בחבל ארץ מסוים יקרא אחד מהם זעתר ללא תוספת ואילו המינים הקרובים לו בריח ובצורה יקראו לו בשם כפול או בשינוי מסוים של השם. כך ביהודה נקראים אזוב מצוי – זַעְתַר; צתרה ורודה – זַעְתַר פַרְסִי; צתרנית משובלת – זַעְתַר פַרְסִי, זַעְתַר שִבְּלִי או זַעְתַר בַרִי , זוטה לבנה -זַעְתַר אל- בַלַט או זַעְתַר א-שַיי, קרונית מקורקפת – זַחְיף. בבקעת הורקניה קרא בדווי מקומי לצתרה המדברית – זַעְתַרן ואילו השומר של נבי מוסא שבא למקום מהרי-יהודה קרא לצמח, זַעְתַר פַרְסִי, ביודעו שאזוב מצוי הוא הזעתר העיקרי. כך בסביבת ג'בל כתרינה נקרא האזוב זַעְתַר, ואילו קורנית סיני (Thymus decussatu) בשם זועַייתְרַאן. במקומות אחרים ובסיני ובנגב נקראת קורנית הערבות בשם זַעְתַר. בג'בל חלאל נקראת בשם זה אזובית סיני (Origanum isthmicum) שהיא אנדמית למצלעות הצפון -מערביים של רכס זה.

-

קבוצות של שמות בעלי שורש דומה

שמות רבים של צמחים נובעים כפי הנראה ממושגים שכבר אינם ידועים לנו כיום . אך מהשמות שניתן לנו לפענח, מצטיירת תמונה כי יש תחומים שונים מהם נשאבו השמות.

- שמות על פי מבנה הצמח

מינים שונים ביותר שיש להם גבעולים, עלים או פירות הנדבקים בדרך זו או אחרת אל האדם או הבהמה נקראים לְצַיְג או לְצֵייגַה [בהגה- לסייגה] כאלה הם פורסקלאה שבירה (נדבקת על ידי זיפים מאונקלים על העלים והגבעולים); ציפורנית דקיקה, ציפורנית ערבית, ציפורנית שימפר ולחן ערבי , שיש להם גבעולים דביקים . רובריאה(פריינית) שרועה,

אספרגולריה[אפזרית] דו-אבקנית ופריינית שרועה[[טעות צ.ל. כנראה פריינית קרחת]] קרויים דגֶייגַה או דגַאגַה על שם גבעוליהם הדקים.

מספר צמחים בעלי פרחים צינוריים בעלי צוף המושכים אליהם חרקים קרויים מַצַץ או מֶצֶייצַה (קרי= מוסֶיס – מוסֶייסַה) כאלה הם: בר -לע סיני, נוציץ קדוש, ופשתנית זעירה.

צבעם של הצמחים הבולט על רקע הסביבה ושונה מהצמחים האחרים מספק גם הוא שמות לצמחים; כך מכנים מלען(תלת-מלען) מצוי, מלען ריסני, וסביון צהוב (שעליו אדומים – סגולים בצידם התחתון) בשם "האדום "= חִמרִי או חַמרַא.

רבים מבני משפחת המורכבים הפורחים צהוב – מיני מררית, ניסנית, שן-ארי, ציפורני-חתול וסביון הערבה מכונים בשם צְפֶיירַה או צְפֶיירִי (אַצפַר = צהוב); לא ברור עדיין אם שם זה הוא השם המקובל או האם הוא שם שניתן בפי הבדווים ששכחו שמותיהם המיוחדים של מילים הנדונים.

הנוגע בשורשי הארנבית השרועה מכתים ידיו בצבע אדום; יש הקוראים לצמח חִנַיה; כלומר חִינַה קטנה ופחות חשובה. אותו בדווי אמר כי הארנבית משמשת לעניים שאין להם ידם משגת לקנות החִינַה לצרכים טקסיים.

הצבע השחור הוא מציין את הסוג אוכל בשמו הבדוי סְוֶיידי די או סְוֶיידַא, שם שאומץ גם לשמו המדעי בלטינית (Suaeda ,אסוַוד=שחור (. בג'בל עג'מה מבדילים בין חִדַאד – חמדת המדבר לבין סְוֶיידִי-חִדַאד היא חמדת הנגב שגוון ענפיה שחור יותר. בעין עבדת קרוי האחרון בשם סַמור (אסמר = כהה). בשם חִדאד אנחנו מכנים גם בגדי הבלות שחורים.

הצבע הלבן של החלב (לטקס) המופרש מהעלים והגבעולים הנחתכים של מסמור סיני, דמיה לבידה, חלבלוב מגובשש, לונאה דקה-אונות, חסה מזרחית ומרור גבינות, מתבטא בשם לוֶבִיני או לְבֶינַה. חפורית קטנה מכונה דַמיַה על שם נוזל האדום דמוי דם המופיע במקום החיתוך של העלים הצעירים.

קדד דליל קרוי בפי הבדווים אֶסְבַע אל- עַג'וז (אצבע זקנה) על שם פירותיו המקובצים בקבוצות. צפצפת הפרת קרויה בעין עבדת רַשרַש על שם הרעש שעליה משמיעים ברוח. בצלו של החצב המצוי הוא הגדול בבצלים של צמחי הארץ והוא קרוי בֶּצֶ'יילִי = בַצַל אל-בוצֶל. תפרחות החצב קרויות בשם עוד א- סֶהֶייל כי הוא מבשר את בואו של הכוכב סהייל

=Canopus) המבשר את בוא הגשמים. (אגב, פריחת האכילאה הריחנית בסוף חודש יוני מבשרת לבדווים את עליתה השנתית של קבוצת הכוכבים- כימה, המסמנת את סוף עונת החמסינים השנואה).

שמות על פי טעם

הזכרנו את טעמו המלוח של אשליל למיניו -הם קרויים מְלִיחִי. את הטעם החמוץ אנו פוגשים בחומעה הקרויה חַמַצִיץ (קרוי: חֵמַסִיס), חַמַאד : חַמדַה או חְמֵייד. הטעם המר מציין את הדרדר שחלק ממיניו קרויים גם בשם מְרַארַ; כך גם מכנוה תמריר מרוקני בשם מְרַארַה. השם חְלַאוַה ניתן גם למררית דמשקאית ולצהבוני הערבות(ניסנית ערבית) המתוקים לחיך הכבשים והגמלים. שם אחר למתיקות במדבר מוצאים בביטוי מַן או מַאנְנַה, ביטוי זה שמקורו בעברית נשמר ע"י הבדווים בסיני ל"טל דבש "ולהפרשות מתיקות אחרות הקשורות בחרקים והמצויות על עצי אשל היאור, שיטה סלילנית, חמדת השיח, מסמור סיני , קדד קיפודי ובוודאי גם במינים אחרים. טעמם החריף של עלי טוריים זיפניים מתבטא בשם חַרַה שבא מחַר =חריף. חוּבֵייזַה הוא שם ידוע למיני החלמית השונים ובעברית וערבית נגזר השם מהשורש לחם =חֶ'בְז. זהו צמח מאכל חשוב ומקומו בין עשבי המאכל הוא כמקום בין מזונות האדם. באופן דומה גרגרנית ערבית קרויה נַפַל (נַפִילַה = תועלת).

שמות הקשורים בערך רפואי

הידוע ביותר הוא השיכרון למיניו – סַכַרַאן בערבית, אשר כל מיניו מכילים כמות מסוימת של חומרים נרקוטיים מקבוצת האטרופין. שם צמח בעברית כבערבית מבטא את פעילות של הצמח. גבעולים מקולפים של שלוחית שעירה משמשים בדרום סיני לאדמת העין כאשר רוצים לנקות אותה מגרגירי אבק על ידי הדמעה; שם הצמח בפי הבדווים הוא עֵין אום סְלֵימַאן.

שמות הקשורים בתוכנות אקולוגיות

מיניו השונים של השרביטן עמידים ביותר ליובש ועל שרביטן ריסני ושרביטן מכונף אומרים הבדווים שהם לא מתים לעולם כתוצאה מהיובש. שמם הוא לרוב עַלדַה שפירושו הוא, "חזק ועמיד" ליובש .שסיע ערבי המכונה אבוּ מַאשִי שפירושו "ההולך"; הם מסבירים כי צמח זה נובט מהר לאחר הגשם ונעלם מהר עם ההתייבשות. צמח שנמצא על סף ההתייבשות ומקבל תוספת מים על ידי גשם או השקאה מלאכותית חוזר ומצמיח ענפים

והתפרחות חדשים -תופעה שמחזקת את מהותו של השם הבדווי.

שמות המושווים לבעלי החיים

דרדר החרחבינה קרוי בפי הבדווים דְגֶן אל בַדַן שפרושו זקן היעל; הוא קרוי כך על שם גושי הצמר העודפים את בסיסי העלים ומגנים על ניצני ההתחדשות בקיץ. הכשות קרוי גִיד אל-אַרנַב =עורקי הארנבת. פרג סיניPapaver sinaica , מכונה רִגְ'ל אל -עֻרַבּ =רגל העורב. אצבוע הנגב ואצבוע סיני קרועים דֻייד א-דַ'בַע שפרושו פטמת הצבוע. הרֵיסָן מכונה שוֹך אְ – דַבּ' הוא קוץ חרדון-הצב שהדמיון לצורת התפרחת של הריסן ברור. צמרנית אדמונית, צמרנית מבריקה בסיני ולחן מלבין בנגב מכונים חְ'נֵיינַת א' -נַעגַ'ה =ליחת הכבשה -כנראה דימוי לצבע הצמר של הצמחים הללו. דַ'אן אל -חְמַר או אַדַ'אן אל עֻייר= אוזני חמור, הוא שמו של החצב המצוי על שם צורת עליו. כפי שראינו קודם יש לחצב שמות שונים על פי חלקים שונים של הצמח.

לשון הפר הסמורה ומרוות ירושלים (בהרי יהודה) מכונים לְסַאן א-תוֹר =לשון השור. חוחן אלכסנדרוני מכונה לְסַן אל- כַלְב. מהכלב נגזרו גם שמות שהאומר אותם מחייך בדרך כלל : סתוונית הנגב =טְיז אל כַלְב (עכוזי הכלב)על שם צורת הפקעת בלבלובה. חבצלת הנגב ואירוס מצוי קרויים בצפון סיני זֻב-דְ'יח(ד'יח =כלב). קוטב מצוי וכפתור החולות קרויים סַעַדַן =קוף; הדורך יחף עליהם מרקד כקוף. כוכב ננסי קרוי כַף א-סַעַדַן שפרושו כף הקוף לציין את פתיחתו בהרטבה על ידי מי גשם. זה כנראה על מנת להבדילו משושנת-יריחו אמיתית המכונה כַף אל ַ-אבְי או כַף א-רַחְמַאן לציין את הקשר בין פתיחת הצומח בגשם ממושך לבין פתיחת כף ידו של ריבון העולם אשר ברחמיו יורד הגשם -מתנת החיים למדבר. בדרום סיני הוא יודע פשוט בשם כְמֵיישַה אשר פרושו אגרוף.

3.ב רשימת שמות הצמחים בפי הבדווים בסיני ובנגב

מאז 1967 ניצלנו את הגישה החופשית לסיני, בנוסף לנגב, כדי לזהות צמחים ועצים וללמוד כיצד הם נקראים בפי הבדווים .הרשימה המופיעה מטה כוללת יותר מ-300 מיני צמחים מסיני והנגב על שמותיהם בערבית הבדווית. השמות מופיעים ברשימה נבדקו כל אחד אצל שלושה בדווים שונים לפחות, כדי לוודא ולהבטיח את הדיוק בשמותיהם. צמחים אחרים שאספנו אך לא עלה בידינו לבדוק אותם באותה מידה, אינם נכללים ברשימה.

חוקרים העובדים עם הבדווים מתפתים להסיק שאין אצלם שמות קבועים לצמחים רבים.

מסקנה זאת נובעת ממקרים רבים שבהם הבדווים שונים נותנים שמות שונים לאותו צמח. אך תופעה זאת מוטעית מיסודה. בדווים עלולים לטעות לגבי צמחים שאינם חשובים להם באופן מיוחד או בצמחים אשר תפוצתם דלה באותו אזור.

למרות זאת ישנן תופעות של צמחים שנקראים בשמות שונים באזורים שונים בתוך גבולות הנגב והסיני . הסבר אחד לכך הוא שבדווים אשר פעם הכירו צמח מסוים לפי שם אחד, נדדו מאזורם המקורי לאזור אשר בו לא נמצא אותו צמח; לכן אם, אחרי שהות של מספר דורות הם עברו לאזור חדש שבו מצאו שוב את אותו הצמח, היו צריכים לתת לו שם חדש, מכיוון שכבר לא נמצא איש יזכור את השם הראשון.

לגבי חלק מהשמות שברשימה הוספנו מידע שמצביע על תפוצת השמות; כלומר, באיזו מידה שם של צמח השגור בפיו של הבדווי נגב או בסיני, שגור גם בפיהם של הבדווים במדבריות אחרים במזרח התיכון. המידע הוא אומנם חלקי אבל גם בצורה חלקית הינו מצביע על תפוצה רבה של שמות בחברה הבדואית אנלפבתית הזאת. למשל, המצאנו (לפי הספרים של חוקר הצ'כי אלבוס מוסיאל) שבמדבר סורי ובצפון חצי האי הרב הבדווים משתמשים לפחות במאה שמות המצויים גם באזורנו. לפי רשימה חלקית (של הבוטנית וויולט דיקסון) אנו מוציאים 35 שמות זהים מכוויות; ומרשימות חלקיות מדרום ערב ותימן אנו מוצאים כ-20 שמות זהים.

ברוב המקרים השמות הזהים מתייחסים לעצים, שיחים, צמחים רב -שנתיים או חד שנתיים שהם חשובים למראה באופן מיוחד. לעיתים אנו מוצאים שאומנם השם הוא אחר, אך הדימוי שמאחוריי השם הינו אחד; דרדר החרחבינה, למשל, נקרא בנגב ובסיני בשם דַגַן אל-בַדַן (זקן היעל) בוא בזמן שבכווית קוראים לו לַחִית א-תֵייס (זקן התיש).

[כאן באה רשימת צמחים עם שמותיהם בעברית ובערבית של כ-230 צמחי סיני והנגב , רשימה זו איינה מפורסמת בחוברת זו]

==========

4)) השימוש בצמחים אצל הבדואים

יצחק ביילי ואבינועם דנין.

אחד האספקטים המרשימים ביותר באופן הסתגלותם של הבדואים לתנאי סביבתם הוא, כיצד הם מנצלים את הצמחים המעטים הנמצאים במדבר, כדי להתקיים מהם ולהקל על חייהם. בצמחים רבים מוצאים הם מקור מזון; באחרים תרופות למחלותיהם ולמחלות מקניהם. כמו כן הם מגלים בצמחים שונים את החומרים המתאימים לעשיית תכשירים שונים ומגוון עצום של פריטים להם הם זקוקים בחיי יום יום.

לא עלה בידינו לראות את כל אותם השימושים המתוארים ברשימה; אדרבא המידע הזה הגיע אלינו כולו בראש ובראשונה מתוך הערות של בדואים על צמח זה או אחר. למשל, בזמן ששאלנו בדואי כיצד קוראים לצמח בו נתקלנו בשדה, הוא עשוי היה להעלות את השימוש שלו או של זקניו [אבותיו] באותו צמח: "אנחנו אוכלים את העלים" "זה נגד שיעול" "העיזים אוהבות את זה" וכו'...

אנו נהגנו לאמת את ההערה של אותו בדואי לגבי אותו צמח עם בדווים אחרים. אם נתקלנו במספר בדווים המכירים את אותה התופעה הרי כללנו זאת ברשימה המובאת כאן. בכל אופן יש לציין שלא כל השימושים מצויים בין כל בדוויי סיני והנגב. סיבה אחת לכך היא כי תפוצת הצמחים איננה אחידה בכל האזור הנדון, דבר המונע כמובן מבדווים שאינם מכירים צמח מסוים להשתמש בו. בנוסף לכך מוצאים שאפילו בדווים מאותו שבט ואזור עשויים לנצל צמחים שונים בצורות שונות, בהתאם לצרכים, מסורת משפחתית, או טעם אישי. לכן כדי לקבל תמונה מקיפה על תפקיד הצמח בחיי הבדווים הבאנו דוגמאות של שימושים בעלי תפוצה כלשהי.

לגבי תרופות הבאנו צורות שונות של ניצול אותן שמענו מפיהם של בדווים שונים. אמנם לא עלה בידינו לבדוק את כל התרופות הללו במציאות, אך נהגנו לכלול תרופה ברשימה כפי שעשינו לגבי שימושים אחרים, אם נתקלנו במספר בדווים (לפחות שלושה) שהכירו אותה.

כמובן מתעוררות שאלות לגבי התועלת האמיתית שיש בתרופותיהם של הבדווים, אך מכיוון שלא עלה בידינו לבדוק אותן בדיקה פרמקולוגית נבצר מאיתנו לקבוע איזה תכונות בצמח מסוים אכן מאפשרות לו לרפא. די לזכור שמספר צמחים בהם משתמשים הבדווים אמנם מנוצלים ע"י הרפואה המודרנית לאותן מחלות כגון: אזוב ואזוביון לשיעול, או כסיה למיחושי בטן.

א. הצמחים כמרעה

העובדה שהבדווי האמיתי מתקיים מגידול מקנה על צמחיית המדבר כבר מרמזת שהמרעה מהווה את הניצול הרחב ביותר של הצמחיה. למעשה אין מין של צמח במדבר שאינו נאכל ע"י אחד מבעלי החיים שבמשק החי של הבדואי. היפרוק התלת-כנפי לדוגמא מרעיל את העז והגמל, אך אכיל לחמור; כמו כן חמישה צמחים הגורמים שלשול, ולעיתים מוות לעיזים – דרדר המדבר, חפורית קטנה, כוכב ננסי, סתוונית הקליפות ושן-ארי שעירה – אינם מזיקים לגמל. לעיסת צמחים בעלי קוצים ארוכים או צפופים, כגון: דרדר מצרי, הגה מצוי, חוחן אלכסנדרוני, חרחבינה מגובבת, ימלוח פגום, סילון קוצני, עכובית הגלגל, וקיפודן בלאנש, קלה לגמל אך קשה לעיזים שהינן עוזבות אותם בדרך כלל. יתר על כן, קיימים שלבים בגידול הצמחים המאפשרים את ניצולם, גם לגבי צמח אשר בעלי החיים נמנעים לרוב מלאכול אותו. למשל העיזים תאכלנה את הצמחים הקוצניים הנ"ל כשהללו עדיין צעירים וקוציהם אינם מפריעים. גם הצמחים שמזיקים לעיזים הינם אכילים בעודם צעירים. נכון הדבר גם לגבי סוגי השיכרון המשכרים את בעלי החיים שאוכלים אותם. לעומת זאת החמור יכול לאכול את היפרוק התלת-כנפי הרעיל רק כשהוא יבש; ואפשר למצוא עיזים האוכלות את הפרחים היבשים של המתנן השעיר שהינו לכל הדעות צמח רעיל.

ראוי לציין שלמקנה סוגי צמחים אותם הם אוהבים במיוחד ואחרים פחות. לכן, כשקיימים תנאי מרעה טובים העדר ירעה על הצמחים הערבים לחיכו ויזניח את הלא טעימים עד שהרועה יטה להסיק שאין העיזים אוכלות צמחים מסוימים; אך בתנאי מרעה לא טובים אוכלים כולם כמעט את הכל.

בכל זאת הרועים יודעים למנות את סוגי הצמחים האהובים ביותר על כל סוגי בעלי החיים. הגמלים אוהבים: בן-שלח מנוצה, טוריים מדבריים, כפיות שעירות, מחרוזת משונצת ונואית קוצנית. העיזים אוהבים את כל מיני הלחך, מיני השמשון, גבסנית ערבית, יבלית מצויה וסביון הערבות. גם העז וגם הגמל אוהבים את הגרגרנית הערבית באופן מיוחד; אולי זה מסביר את השם "נפל": טוב ומועיל. החמורים ידועים במשיכתם לצמחים בעלי ריח חריף כמו: אכילאה ריחנית, כוכב ריחני, כתלה חריפה, לענת יהודה, מרווה צמירה, שבר לבן וגם לצמחים ממשפחת הדגניים: ברומית המטאטא (הקרויה "שעורת החמורים") ומינים של: דגנין, דוחן, מלעניאל, מלענן, נשרן, ושעורה.

גם עונת השנה קובעת את סוג המרעה שיש לעדרים. העונה הטובה ביותר מבחינת הבדואי,

היא החודשים בין דצמבר ואפריל, כי בתקופה זו, אם היא נהנית מגשמים טובים, יצמחו הצמחים החד-שנתיים, במיוחד ממשפחות המורכבים והמצליבים. מאכילת הצמחים הטריים האלה מפיקות העיזים חלב אשר ממנו הבדואיות מכינות את האספקה השנתית של גבינה (עפיג) וחמאה מותכת (סמנה). באותה תקופה של צמחיה עסיסית אין צורך להשקות את העדרים ולכן מתקיימת נדידה הרחק ממקורות המים. עם כניסת חודש מאי ובואם של החמסינים, מתייבשים הצמחים החד-שנתיים ומזג האוויר נהיה חם. בעונה הנמשכת ממאי עד סוף יולי, אוכלים העדרים בעיקר את הקש של החד-שנתיים ושוב שותים מים. בנוסף לקש מוצאים הם בני שיח שונים כגון: לענת המדבר, לענה חד זרעית, ערטל המדבר ונואית קוצנית, ורב שנתיים כגון: דרדר מצרי ושמר פשוט; חד שנתי קיצי, מלחית חומה; ואת הרמלינה (החזזית המסועפת) שעל הסלעים הערבה לחיך העיזים.

חודשי אוגוסט-נובמבר הינם הקשים ביותר למרעה. הקש נגמר, והרב שנתיים מתייבשים, בעונה זו מוצאים העדרים מזון מהשיחים ובני השיחים הלא ערבים להם במיוחד כגון: אכילאה ריחנית, זוגן השיח, חמדת הנגב ומלוח קיפח. אם מאחר הגשם לבוא והעיזים יצטרכו להמשיך ולהתקיים מצמחים אלה גם בנובמבר ודצמבר, לא ימצאו בהם מזון מספיק כדי להפיק חלב, והגדיים מהמלטת הסתיו ימותו. אם הבצורת תמשך גם אחרי דצמבר העיזים עצמם ימותו מחוסר היכולת להמשיך באכילת צמחים מלוחים ולא טעימים (כגון: זוגן השיח אשר פרוש שמו עד'בה, הוא "תפל"). הברירה היחידה לבדואי היא לנדוד לאזור שאינו סובל מבצורת.

אמנם גמלים ובמיוחד עיזים אינם אוהבים דיאטה של צמחים מלוחים וחמוצים, הנקראים יחד חמד', אך יש צורך להוביל את העדרים לכרי מרעה הכוללים צמחי חמד' לפחות פעם אחת במשך עונת החד-שנתיים. מאותם החד-שנתיים, אם הם צמחו עקב גשמים מוקדמים מאד (של חודש ספטמבר או אוקטובר) מקבלים העדרים מחלה הנקראת ג'עאם. במקרה זה מוצאים את התרופה באכילת צמחי חמד' אליהם הם מובלים בסוף העונה (מאי).

בסיני ובנגב צמחי החמד' הינם:

- אוכם ארץ-ישראלי
- אוכם המדבר
- אוכם מצרי
- אשליל הנגב
- אשליל שעיר
- זיזיים חשופים
- חמד(חמדה) המדבר

- חמד(חמדה) הנגב
- חמד השיח
- חומעה ורודה
- ימלוח פגום
- יפרוק המדבר
- יפרוק זיפני
- בסיה(כנולאה) ערבית
- מלוח הנגב [לא ברור מיהו טקסון זה]
- מלוח מלבין
- מלוח קטן-עלים
- מלוח קמחי
- מלוח קיפח
- מלחית אשונה
- מלחית הישימון
- מלחית חומה
- מלחית מסורגת
- מלחית קשקשנית
- מתלולן(מלחנית) הערבות
- פרנקניה שעירה [נכתב פ.מופשלת]
- עציון (פרקרק) פרסי

ב. הצמחים כתרופות

(אזהרה! בהעדר מידע על הכמויות הנדרשות להכנת תרופות מהצמחים המפורטים מטה, על הקורא להיזהר מלנסות אותן).

1) חשיפה לקור, חום, קרני שמש ורטיבות

א. שיעול

לענת המדבר:

- לשים עלים בחלב חם עם סוכר, או בתה – ולשתות.
- לשים עלים במים רותחים ולנשום את האדים.
- להרתיח שני חופני עלים כתושים במים; להוציא את העלים, להוסיף סמנה למים ולהרתיח; לקרר עד שהסמנה מתגבשת ונפרדת מהמים; לשים את הסמנה בפח ולאכול ממנה כפית כל בוקר לפני השתייה והאכילה.

פיגמית מגובששת:

לשים עלים בחלב חם עם סוכר ולשתות.

אוג קוצני:

לשים את הגבעול במים רותחים ולנשום את האדים.

אזוב מצוי:

לשים עלים במים רותחים ולשתות (לפני השינה).

אזובית סיני:

להרתיח עלים במים ולשתות (לפני השינה).

שכרון סיני:

לערבב עלים יבשים עם טבק ולעשן.

ב. נזלת

געדה מצויה:

לכתוש עלים, לשים בתה ולשתות.

פרעושית גלונית:

לשים עלים בתה ולשתות.

צלף קוצני:

להרתיח עלים כתושים במים, לנשום את האדים במשך 2-3 שעות; לשתות תה וסמנה ולנוח יממה.

רמלינה (חזזית):

לכתוש, לשים במים חמים עם סוכר ולשתות.

ג. כאב ראש

פיגמית מגובששת:

לכתוש עלים; לשים את המיץ שמתקבל במים קרים ולקחת כטיפות אף.

ד. אנגינה

ארכובית שבטבטית וחרחבינה מגובבת:

להרתיח את השורשים הכתושים של שני הצמחים במים; להשאיר את התבשיל במשך הלילה באור הכוכבים; בבוקר, אחרי גרידת הגרון באצבע, להשתמש במים כטיפות אף כדי לעצור את הדמום בגרון.

ה. כאבים בפרקים, באיברים ובגב

לוענית מצויה:

לכתוש ולהרתיח עלים בסיר עם מים; להתכסות בשמיכה, לנשום את האדים ולהזיע; אח"כ לנוח יום ולילה.

צלף קוצני:

לכתוש ולהרתיח עלים במים; לשים אח העלים הרתוחים בממחטה ולקשור את הממחטה למקום הכאב: לישון במצב זה.

צמרנית הסלעים:

לכתוש צמר גבעולים יבש; להדליקו ולכוות בו את מקום הכאב.

רתם המדבר:

לכתוש ענפים ולשים את ה"בצק" בגחלים עד שיתחמם; לשים בממחטה ולקשור למקום הכאב.

שבר לבן:

ללוש את הגרעינים בשומן של עז ובמים; לשים על האש; לנשום את האדים ולהזיע.

2) זיהום מאבק ולכלוך

א. דלקת עיניים

פרגה ערבית:

לשים עלים כתושים במים קרים בערב; בבוקר – לשים טיפות בעין.

ב. פצע מוגלתי

אכילאה ריחנית:

להרתיח עלים כתושים במים; לקרר; לשים על הפצע.

געדה מלבינה:

להרתיח עלים כתושים במים; לקרר; לשים על הפצע.

זוגן השיח:

לכתוש את העלים; לשים את המיץ על הפצע.

חרגל המדבר

לשבור את הגבעול; לשים את השרף על הפצע.

ג. עגבת (שלב שני)

אספרג ארוך-עלים:

לקלות גרעינים באש; לכתוש עד שייעשו לאבקה; לשים את האבקה באף.

3) בעיות עכול

א. מרה

כסיה מדברית:

- לכתוש עלים; להרתיחם במים; לסנן; לקרר ולשתות.
- להרתיח את העלים בתה ולשתות.

ב. עצירות

אבטיח הפקועה:

להוציא את הגרעינים מפרי יבש; למלא את הפרי במים; לחמם בגחלים; לקרר קצת ולשתות את המים.

חלבלוב מגובשש:

לאכול שורש.

חבלבל קוצני:

- לכתוש שורש; להרתיח; לסנן; לקרר ולשתות.
- לכתוש שורש; לסנן ולשתות בלבן.

ג. התכווצויות במעיים

אכילאה ריחנית:

לכתוש עלים וגבעול; לסנן; לשים במים פושרים ולשחות.

געדה מלבינה:

לכתוש עלים; לסנן; לשים במים פושרים ולשתות.

געדה מצויה:

לכתוש עלים; לסנן; לשים במים פושרים ולשתות.

טופל אדום:

- לקלף שורש ולאכול.
- לכתוש שורש, להרתיח במים; להוסיף סוכר ולשתות.

לענת המדבר:

לכתוש עלים; לסנן; לשים במים פושרים ולשתות.

לענת יהודה:

- לכתוש עלים; לסנן; לשים במים פושרים עם סוכר ולשתות.

- לאכול גרעינים יבשים.

קורנית סיני

להרתיח עלים במים; לקרר ולשתות.

ד. שלשול

פרנקניה שעירה:

לערבב עלים כתושים עם סמנה; לאכול כף מזה.

4) עקיצות

א. מלריה

אקליפטוס המקור:

להרתיח עלים כתושים במים וסוכר; לשתות את המשקה המר כמו תה.

ב)עקיצת עקרב:

צמרנית הסלעים:

לייבש צמר מהגבעולים; להדליקו ולכוות איתו את מקום העקיצה.

ג) עקיצת דבורה:

באשן עגול-עלים:

א. לשים עלים כתושים במים קרים ולשתות.

ב. לשים עלים כתושים במים פושרים ולרחוץ את מקום הפצע.

5) מחלות טבעיות

א. חום

אכילאה ריחנית:

להרתיח עלים במים ולרחוץ את החולה.

כתלה חריפה:

להרתיח עלים במים ולרחוץ את החולה.

פיגמית מגובששת:

להרתיח עלים במים ולרחוץ את החולה.

רכלינה:

להרתיח במים ולרחוץ את החולה.

ב. פצעים (חתכים)

באשן עגול-עלים:

לכתוש עלים ולהרתיח בסמנה; לסנן; לקרר; לשים על הפצע.

חרגל המדבר:

לכתוש עלים ולהרתיח בסמנה; לסנן; לקרר; לשים על הפצע.

פגוניה רכה:

לשרוף עלים ירוקים ואת האפר לשים על הפצע הפתוח.

"אורנית" (בפי הבדואים: **פלע'אנה**):

לקחת אבקה שחורה (מתחת לכיפת הפטריה הנבולה) ולשים על הפצע.

ג. פצע מעשיית חור באף בשביל נזם

ציפורן נקוד:

לשים ענף קטן בתוך החור באף, עד שהפצע יבריא.

ד. כאבי שיניים

אטד ערבי:

לחמם שורש בגחלים; לשים על השן הכואבת.

שבר לבן:

א. לחמם שורש בגחלים; לשים על השן הכואבת.

ב. לכתוש זרעים; להרתיחם במים; לנשום את האדים דרך הפה.

שיכרון סיני:

לשים עלים במים חמים ולשטוף את הפה.

ה. דמום באף

אטד ערבי:

לכתוש גבעול ירוק ולשים במים קרים; לטבול בד סופג במים ולהכניס אותו לאף.

ו) שריטה או מכה בעין:

אשל היאור:

לקלות חתיכת קליפה על האש; לפורר ולערבב עם 3/2 כחל; לשים את האבקה בעין.

ז) דמום ברחם:

חמד השיח:

לשים עלים כתושים במים קרים; לסנן; לשתות פעמיים שלוש.

ח) סכרת:

באשן עגול-עלים:

להרתיח עלים כתושים במים ולשתות.

ט) עקרות (לפי בדואיי הר הנגב):

צלף קוצני ואשל הפרקים:

לכתוש את העלים של צלף קוצני שגדל בנקיק מוצל, עם העלים של אשל הפרקים מסוים ממכתש רמון; להרתיח את העלים במים; לבודד את האשה ולכסותה כך שתזיע מן האדים.

ג. תרופות למחלות בעלי חיים

6) עקרות בגמל

מתנן שעיר:

לכתוש עלים ולערבב עם קצת מלח; לשים בנרתיק הנאקה אחרי ההרבעה (כדי ש"השריפה" תכווץ את הנרתיק).

7) ג'רב

זוגן השיח:

לשים מיץ מן העלים על המקום הנגוע אחרי גרידת הפצע.

יפרוק תלת-כנפי:

- לבדוק גבעול של הצמח; אם השרף שורף את העין, הוא טוב.
- להכניס שרף וגבעול כתוש לצנצנת; להטמין באדמה עד שהתערובת תתסוס.
- (כעבור שבוע) לגרד את הנקודה הנגועה עד שתידמם.
- לשים מי מלח על הפצע כדי ליבשו.
- למרוח את שרף היפרוק על הפצע היבש פעם פעמיים.

8) (ג'עאם) מחלת קיבה בעיזים הבאה ממרעה חד-שנתיים:

יש לדאוג שהעדר יקבל בסוף אפריל, מרעה המכיל צמחים חמוצים ומלוחים כגון:

- **אשליל שעיר**
- **מלוח קטן-עלים**
- **זיזיים חשופים**
- **חמדת הנגב**
- **חמדת השיח**

- **חומעה ורודה**
- **יפרוק המדבר**
- **יפרוק זיפני**
- **ימלוח פגום**
- **בסיה(כנולאה) ערבית**
- **מלוח הנגב**
- **מלוח מלבין**
- **מלוח קמחי**
- **מלוח קיפח**
- **מלחית אשונה**
- **מלחית הישימון**
- **מלחית חומה**
- **מלחית עגולת-עלים**
- **מלחית קשקשנית**
- **מתלולן(מלחנית) הערבות**
- **פרנקניה שעירה**
- **פרקרק פרסי**

9) נשיכת זאב:

אטד ערבי:

לשים גבעול כתוש במים ולהרתיח; לשים על הנשיכה.

10) נפיחות ברגל (משבירה או נקע):

רותם המדבר:

לשים עלים כתושים היטב בגחלים ולחמם; לקשור למקום הכאב.

11) פצעים ברגלים:

לענת המדבר ונואית קוצנית:

לשרוף את העלים והגבעולים; לשים את האפר על הפצע.

12) שריטות ומכות בעין:

אשל היאור:

- ללעוס את הקליפה ולירוק לתוך העין.
- לשרוף את הקליפה; לערבב את האפר עם אפר של שער עיזים שרוף וקצת מלוח; לשים על ממחטה ולהכניס לעין.

נואית קוצנית:

א. לשרוף את הקליפה; לערבב את האפר עם אפר של שער עיזים שרוף; לשים בממחטה ולהכניס לעין.

ד. הצמח כמאכל

1) צמחים בהם עלים ו/או פרחים טריים משמשים למאכל

- **בן-שלח מנוצה**
- **דרדר החרחבינה**
- **הרדופנין הציצית**
- **הרדופנין יהודה**
- **חלמית קטנת-פרחים**
- **חומעה ורודה**
- **חסה מזרחית**
- **טוריים מדבריים**
- **כפיות שעירות**
- **לוניאה שרועה**
- **מוריקנדיה מבריקה**
- **מחרוזת משונצת**
- **מלוח קיפח**
- **מנתור המדבר**
- **מנתור ערבי**
- **עוזרר סיני**
- **צמרנית**
- **קזוח עקום**
- **ריבס המדבר**
- **שום גבוה**
- **שלח הערבות**
- **שומר פשוט**

2) צמחים בהם בצל או שורש משמשים למאכל; פטריות

- **אורניה** (פטריה טריה)
- **מקור החסידה השעיר** (שורש טרי)
- **אמיך קוצני (שורש צלוי באש או טרי)**
- **עלקת נטויה** (שורש צלוי)
- **בן-חצב מדברי** (בצל צלוי באש)
- **צבעוני המדבר** (בצל טרי)
- **הרדופנין הציצית** (שורש טרי)
- **שום אשרסון** (בצל טרי)
- **הרדופנין יהודה** (פקעת צלויה)
- **שמשון יושב** (פטריה צלויה)
- **יחנוק המדבר** (שורש צלוי)
- **שמשון ריסני** (כמהין-גופי פרי של הפטריה הקשורה לצמח זה, צלויה באש)

3) צמחים בהם אוכלים גרעינים וזרעים

- **אהל מצוי**
- **בקיה מדורבנת**
- **חלמית גדולה**

- **חלמית קטנת-פרחים**
- **כרבולת התרנגול**
- **כרבולת מצויה**
- **סולנום שעיר**
- **עוזרר סיני**
- **קרקש צהוב**

4) צמחים בהם מבשלים את העלים

חומעה ורודה:

מבשלים במים; סוחטים; מערבבים בחלב חמוץ.

חלמית קטנת-פרחים:

- מבשלים במים ואוכלים עם לחם.
- **מטגנים בשמן עם עדשים או עגבניות.**

מחרוזת משונצת:

מבשלים במים ואוכלים עם לחם.

מלוח קיפח:

- מבשלים במים; סוחטים; מערבבים בחלב חמוץ.
- מבשלים במים ואוכלים עם לחם.

5) צמחים אשר מטבילים בהם לחם

אזוב מצוי:

- לפורר עלים יבשים; להוסיף קצת מלח; לטבול בו הלחם.
- לפורר עלים יבשים; לערבב עם שעורה או חיטה טחונה; להוסיף קצת מלח ולאכול

עם לחם.

אזובית המדבר:

כנ"ל.

אזובית סיני:

כנ"ל.

קורנית הערבות:

כנ"ל.

6) צמחים בהם אוכלים פרי טרי

- **אלה אטלנטית**
- **ימלוח פגום**
- **פיקוס בת-שקמה**
- **חרוב מצוי**
- **צלף סחוסי**
- **שיזף מצוי**
- **תמר מצוי**

7) צמחים מהם אופים לחם

אהל מגושם:

לשים צמחים עם פירות יבשים במים למשך שעה עד שהפירות יפתחו והזרעים יפלו על קרקעית הכלי; ליבש את הזרעים; לטחון ולסנן; ללוש בצק.

8) צמחים המשמשים כתבלין לסמנה (חמאה מותכת)

גרגרנית כוכבנית (עלים)

גרגרנית ערבית (עלים)

פרנקניה שעירה (עלים)

ציפורני-חתול המצויות (עלים)

ריבס המדבר (שורש)

9) צמחים המשמשים כתבלין לתה

- **אספסת מפוצלת**
- **ארכובית שבטבטית**

- **בבונג זהוב**
- **כתלה חריפה**
- **מרווה צמירה**
- **נענה קטנת-עלים(=משובלת)**
- **קזוח עקום**
- **שומר פשוט**

10) שתיה במים (וסוכר)

- **אוג קוצני**
- **אספסת מפוצלת**
- **בבונג זהוב**
- **קזוח עקום**
- **ריבס המדבר**
- **שומר פשוט**

ה. שימושים שונים בצמחים

1) חלקי האוהל:

א. עמודי האוהל

- **צפצפת הפרת** – לעמודים במרכז האוהל (החשובים יותר)
- **אשל היאור** – לעמודים בקצוות האוהל (החשובים פחות)

ב. סיכות המחברות את הגג לשולי האוהל

- **קרקש צהוב**

ג. חבלי האוהל

- **מתנן שעיר**
- **סמר החוף**
- **קרקש צהוב**
- **תמר מצוי**

ד. גדר מפני הרוח

- **אכילאה ריחנית**
- **ארכובית שבטבטית**
- **לענת המדבר**
- **לענה חד-זרעית**
- **מתנן שעיר**
- **פרעושית מסולסלת**

ה. ריח נגד עשן באוהל

- **לענת יהודה**

2) כלים בתוך האוהל:

א. קערה גדולה לאוכל (באטיה)

- **אלה אטלנטית**

ב. קערה לחליבת הגמל (גדח)

- **אשל הפרקים**
- **שיטת הנגב**
- **שיטת הסוכך**
- **שיטה סלילנית**

ג. בידוד לידית של קומקום

- **לענה חד זרעית**
- **רותם המדבר**

ד. מסיר ריחות מחמת מים

- **כתלה חריפה**
- **קזוח עקום**

3) פחמים

- **רותם המדבר**
- **שיטת הסוכך**
- **שיטה סלילנית**

4) מלכודות לחוגלות

- **מתנן שעיר**
- **רותם המדבר**

5) סבון כביסה

- **יפרוק המדבר**
- **יפרוק זיפני**
- **יפרוק תלת-כנפי**
- **פיגמית מגובששת**

6) בושם

- **אכילאה ריחנית**
- **כתלה חריפה**

7) מברשת שיניים

- **סלודורה פרסית**

8) חליל צד (שבאבה)

- **קנה מצוי**

9) שמן למיתרים של כינור

- **מורינגה רותמית**

10) סלים

- **דום מצרי**
- **תמר מצוי**

11) מחצלות

- **אגמון הכדורים**
- **קנה מצוי**

12) פרטי אוכף הגמל

- האוכף – **אשל הפרקים**
- סיכות לאוכף – **צלף רותמי**
- מקל רכיבה – **קרקש צהוב**

13) חומר לעיבוד עורות עבור חמת מים ומחבצה

השיטה – כותשים שורש או קליפה; מרתיחים במים; משאירים את המים בעור במשך יום.

- אוג קוצני – (השורש – לחמת מים)
- אלה אטלנטית – (הקליפה – לחמת מים)
- **רימון מצוי** – (הקליפה – למחבצת)
- **שיטה סלילנית** – (הקליפה – לחמת מים)
- **שמשון הנגב** – (השורש – למחבצה)

14) מצופים לרשתות דיג

- **פתילת-מדבר גדולה**
- **אביצניה ימית**

15) כיפת ראש

- **פתילת-מדבר גדולה**

16) קטורת

- **אלה אטלנטית ומורינגה רותמית** (יחד)

17) מסטיק

- **צמרנית אדומית**

18) טבק

- **תודרה סייגית**

19) חומר לבעירה

אבטיח הפקועה

לשרוף את האבטיח באש; לכתוש ולשים בסמרטוט רטוב; ליבש את הסמרטוט ולהצית בו עם אבן צור ופלדה.

צמרנית הסלעים

ליבש את הצמר מקליפת הגבעול ולהצית בהם עם אבן צור ופלדה.

יפרוק זיפני

לכתוש ענפים ולשים בסמרטוט רטוב; ליבש את הסמרטוט ולהצית בו עם אבן צור ופלדה.

20) צבע (חנא)

- **ארנבית שרועה**
- השרף משמש צבע אדום במקום חינא.

21) קמע נגד עין הרע (בדרום סיני)

- **צלף רותמי**

5)) שמות צמחים עתיקים שבשימוש כיום

יצחק ביילי

תוצאת לוואי מעניינת של למידת שמות הצמחים אצל הבדווים היינו, האור המוטל דרכם על הנושא של המסורת שבעל פה. מתברר, שלמרות שהתרבות המדבר לא הייתה כתובה, הרי שהבדווים אותם אנו פוגשים בנגב ובסיני עדיין קוראים לרבים מהצמחים באותם שמות שנקראו לפני מאות ואלפי שנים. במקרים מסוימים זיהוים של שמות תנכיים כמו אשל, מלוח, עבר, צלים ורותם מתאפשר רק מאחר ושמות אלה נשארו שגורים בפיהם של

הבדווים בכל אותם הדורות שהעם היהודי היה מנותק מהארץ ונופה.

נהוג היה אצל הבדווים לתת שמות של צמחים כשמות פרטיים. כפי שהשם רְתֵיימַה (מרותם) נמצא בשבט העזאזמה שבנגב כיום (הפלג קו אַבו -רְתֵיימַה), כך גם בתולדות מזרח התיכון אנו מוצאים דמויות הנוסעות שמות של צמחים ושמותיהם: אחד מנביאי השקר שהתנגד לנביא מוחמד, למשל, נשא את השם טֻלֵייחַה
(טַלְח= שיטת הנגב): אחד השריפים המפורסמים בתולדותיה של העיר מכה נקראת כְתַאדַה (כְתַאד=קדד משוחלף), ובנו נקרא חַנְדַ'לַה (חַנְדַ'ל=אבטיח הפקועה). כמו כן, כפי שהבדווים כיום קוראים למקומות רבים על פי צמחים הנמצאים במדבר, כך מוצאים בשירה ערבית (קרי: בדווית) העתיקה שמות כמו "אום אל -חַייתְ'ם " (בסיה) או "ד'ו אל אַרטַה "(שבטוט)

כדי לקבל מושג על מידת ההמשכיות לאורך זמן של הצמחים במדבר עברנו על שלושה קבצים של שירים בדווים מהמאה-6 וה7- לסה"נ, כלומר מלפני 1300 -1400 שנה. שירים אלה אומנם נרשמו בזמנם אך אינם ידועים לבדווים כיום: לכן הם יכולים לשמש מדד להמשכיותו של השם. כמובן, הבדיקה הזאת איננה מהווה תמונה שלמה של כל השמות שנשארו בשימוש עד היום הזה, אך היא מצביעה על העובדה ששמות רבים אומנם עשו כך.

לכן מצאנו כ-50 שמות בשלושה קבצים: אל -מועלקאת, אל -מופד'ליאת ושירי עמר בן - קמיה . במקרים רבים המשוררים השתמשו בצמחים כחלק מרקע עשיר ובניצולם זה של הצמח היו לרוב נאמנים למציאות. למשל ידוע משורר לַבִיד, כפי שיודע בדוי בנגב ובסיני כיום, שטוריים מדברים (יַהַג) היינו אחד החד-שנתיים האהובים ביותר על הגמל והעז; לכן השתמש בו בתור סמל של שנת ברכה באומרו: "הגיע הגשמים לפי בשורות הכוכבים ובוואדיות צצו גבעולי האַיהַגַאן (יהג)".

כמו כן, לסמל את המרירות בחיים השתמשו המשוררים באבטיח הפקועה (חַנדַ'ל). המשורר אמר אל קיים ,למשל, בתארו את רגשותיו שעה שמשפחת אהובתו עמדו לנדוד רחוק ממנו, אמר:
" בבוקר של הפרידה, כאשר העמיסו את הגמלים
ליד השיטות (סמרה= שיטת הסוכך)
הרגשתי כאילו אני בוקע אבטיח הפקועה (חַנדַ'ל)"

<u>שמות צמחים עתיקים שבשמוש בסיני והנגב כיום</u>

(לפי שלושת קבצי השירים המוזכרים לעיל)

הצמח	**השם בפי הבדווים**
אבטיח הפקועה	חנד'ל
אוג קוצני	ערן
אטר ערבי	עווצג'
ארכובית שבטבטית	גד'בה
אשל היאור	טרפא
אשל הפרקים	את'ל
בסיה שיכנית	היית'ם
געדה מלבינה	ג'עדה
דוחן אשון	ת'מאם
דום מצרי	דום
זוגן אדום	גלאם
זיזיים חשופים	ד'מרן , חאד'
זמזומית המדבר	אענייצלי
חבלבל קוצני	שברם
חלבלוב ענף	לבייני
חלמית גדולה	ח'טמי

חמדת השיח	רמת'
טוריים מדבריים	יהג
ימלוח פגום	ע'רגד
כפתור החולות	סעדאן
לונאה קוצנית	כבאת'
לחך סגלגל	ינמה
לענת המדבר	'שיח
מורינגה רותמית	אל-באן
מלחית עגולת עלים	ערד
מלען המטאטאים	נצי
מרירית כחולת הזרעון	חווד'אן
הצמח	בפי הבדווים
סלוודורה פרסית	אראך
סתוונית הקליפות	סבאס
ערער אדום	ערער
פרשית גלונית	רבל
עציון(פרקרק) פרסי	ע'ד'א
פתילת המדבר	עשר

צמר מפוצל	ח'רווע
קדד משולחף	כדאד
קזוח שלוש קרני	עלי ג'אן
קנה מצוי	גצאבה
רכפה מגובששת	ד'נייבה
שבטוט מצויץ	ארטה
שבר לבן	חריימלאן
שום גבוה	כראת'
שיטת הנגב	טלח
שיטת הסוכך	סמרה
שיטה סלילנית	סיאל
תמר מצוי	נח'לה

6)) דרכי הקיום המסורתיות של בדואי הר הנגב

יצחק ביילי

כל שנה, בעונת הקיץ, מקבלת מדרשת שדה בוקר שכן אותו לא ראו רבים מאז הקיץ שעבר. הבדואי סוויילם אבו בלאיה הינו מגדל עיזים וגמלים ונודד עם עדריו כנהוג אצל הבדואי[[נכדו סלם אבו-בלאיה עובד כשומר בשמורת עין עבדת ומדריך אותנו בצמחי המדבר ובאורחות הבדווים, א.ש. 1.3.25]]. כמו כן דומה אורח חייו עדיין, בהרבה בחינות, לזה של אבות אבותיו, במיוחד בתחומי המזון והלבוש. בהר הנגב אמנם מתחוללים שינויים מאז קום המדינה ושינויים אלה הביאו לשינויים גם בחייו של סוויילם. אך לערוך תצפית על חייו היומיומיים יכול לעזור לנו להבין את האופן בו אדם, האורגניזם האנושי, מסוגל להסתגל

לתנאי הסביבה בלי עזרתה של הטכנולוגיה המובאת מן החוץ.

תנאי הטבע המיוחדים איתם חייב סוויילם להתמודד קשורים כמובן למצב הגשמים בהר הנגב. מצב הגשמים המאפיין מדבריות באופן כללי קיים גם באזור זה ומתבטא בארבעה קווי יסוד:

1. **עונת גשמים קצרה (נובמבר-מרץ).**
2. **ממוצע שנתי נמוך 07-09 מ"מ (לעומת 002 מ"מ בבאר-שבע ו-075 מ"מ בירושלים).**
3. **סה"כ שנתי בלתי עקבי, כדוגמת שדה בוקר:**

השנה	סך המשקעים במ"מ	הערות
1967-68	140 מ"מ	
1968-69	67	
1969-70	44	
1970-71	113	
1971-72	163	[שנה טובה באופן יוצא דופן, מוזכרת בספרות בביולוגיה, אקלים וקרקע.
1972-73	43	

4. **תפזורת חודשית בלתי קבועה.**

להתקיים מחקלאות בתנאים אלה כמעט ובלתי אפשרי. עונת גשמים אחת קצרה מחייבת שהחקלאי יגדל גידולי חורף, והשעורה והחיטה דורשות סה"כ משקעים קטן ביותר. אך גם 150 המ"מ לשנה הדרושים לגידולים אלה הינם תופעה נדירה בהר הנגב. תבואות אלו גם צורכות כ-50 מ"מ גשם בתחילת החורף כדי להנביט, גשם כל חודש כדי להזין את הצמח וגשם חזק בחודש מרץ שיספק כמות מים מספיקה לאדמה לקראת החמסין של אפריל. אך אופייני בהר הנגב שהגשמים מאחרים לבוא, תקופות ארוכות עוברות ללא משקעים, וחודש מרץ הינו לעיתים קרובות יבש לחלוטין.

לכן יראה לנו טבעי שסוויילם אכן מתפרנס מגידול מקנה, בעיקר העז והגמל הצורכים מעט מים ומוצאים מרעה גם בעלים הקשים של צמחי המדבר. יתר על כן, שנה הנחשבת לבצורת לגבי חקלאות איננה בהכרח בצורת לגבי המקנה. למרעה טוב נחוץ בעיקר גורם אחד: כ-50 מ"מ גשם שירדו עוד לפני אמצע חודש פברואר, היא תחילת עונת א-רביע, האביב של הבדואים. הדבר יתברר בטבלת העונות ליד שדה בוקר:

השנה	ס"ה משקעים במ"מ	מ"מ גשם לפני 15.2.	הערכת השנה אצל הבדווים
1966-67	99	74	טוב (למרות סך-הכל נמוך)
1967-68	140	30	בינוני (למרות סה"כ גבוה)
1968-69	73	53	בינוני (למרות סה"כ נמוך)

1969-70	44	28	בצורת
1970-71	113	61	טוב
1971-72	163	99	מצוין
1972-73	43	43	בצורת

ואכן לסוויילם יש עדר גדול המונה כ- 150 ראש צאן (אשר ערכו בשנת 1974 קרוב ל-40,000 ל"י) ועוד 10 גמלים (אשר ערכם כ-20,000 ל"י בקירוב). אך טעות תהיה אם נחשיב את פרנסתו ממקנה לדבר טבעי בהר הנגב. היא איננה מהווה הסתגלות לתנאי הטבע אלא הסתגלות אנושית לתנאים חברתיים פוליטיים. בכל הר הנגב כיום חיים כ-1000 בדואים; באותו שטח, חיה לפני קום המדינה, אוכלוסיה בת 21000 אשר רוב רובם הפכו לפליטים בירדן ובסיני. כתוצאה מכך, התפשט המרעה לכל עז וגמל פי עשרה. כפי שסוויילם מסביר זאת: "העיזים היום אינן רעבות. יש שפע מרעה כל השנה. עז שבעה – ממליטה, והעדר הולך וגדל". לפני קום המדינה מנה עדרו בממוצע מ-20 עד 30 ראש.

מוזרה עוד יותר היא טענתו של סוויילם שבעבר היה מתפרנס בעיקר מחקלאות. "לא חשוב" הוא אומר "שלא יורד גשם רב בהר הנגב. כי כאן, להבדיל ממישור באר-שבע, למשל, החקלאות לא תלויה במשקעים היורדים באותו שטח זרוע; כאן בוואדיות אפשר לנצל גם את מימי הגשם שיורדים בהרים ומתנקזים בחלקות הזרועות". כאן נעזרים הבדואים בסכרים ותעלות ניקוז, אותם כבר בנו הנבטים והביזנטים.

אך אם הממוצע השנתי הנמוך כשלעצמו אינו מהווה מטרד למפעל החקלאי של הבדואי בהר הנגב, הרי האזור סובל קשות בעיתוי לא מוצלח של הגשמים. שנים רבות מאחר הגשם לבוא ובשנים אחרות הוא נפסק מוקדם מדי. לא סביר, על כן, שסוויילם אמנם התפרנס בעבר מחקלאות. היה מדויק יותר לאמר שהוא התקיים ממשק מעורב מחקלאות ובעלי חיים התואם יותר אה התנאים הטבעיים של האזור.

בסוף חשבונו של סוויילם, כמו של כל בן תרבות אחרת, הבעיה היא כיצד אפשר לכסות את ההוצאות של מצרכים חיוניים; ומצרכים אלה של הבדואים מעטים מאד. הם מסתכמים לרוב במזון ולבוש. עיקר מזונו של הבדואי הוא לחם ודברי חלב המסופקים מהעיזים, עם תוספת חשובה של תה מתוק ושתיית קפה. ארוחת הבוקר מורכבת מלחם יבש מיום האתמול ותה. ארוחת הצהרים, הנאכלת כשהמשפחה מפוזרת בין חלקי העדר השונים, מורכבת מלחם טרי עם תה או חלב. ארוחת הערב, שהיא הארוחה המשפחתית, כוללת פשוט קערה של לחם מפורר ומעורב בחמאה מותכת, או מרק בו טובלים את הלחם. לבושו

של הבדואי כולל חליפת בגדים חדשה אחת או שתיים כל שנה. החשבון שעשו סוויילם ובני משפחתו על מצרכים והוצאותיהם לפני קום המדינה היה:

סוג ההוצאה	כמות שנתית	הוצאה שנתית בגרש
קמח	1000 ק"ג	1080
סוכר	72 ק"ג	24
תה	12 ק"ג	24
קפה	18 ק"ג	48
ג'לביה	1	10
מעיל	1	10
כפיה	2	1
שמלה לאישה	1	12
כיסוי ראש	1	16
		סך הכל: 1225 גרש

מאחר ובאותה תקופה עז גדולה נמכרה ב-30 גרוש, צריך היה בדואי למכור כ-40 עיזים בשנה כדי לכסות את הוצאותיו. אך אם מנה עדרו בערך עשרים ראש לא היה משיג 40 ראש למכירה כאשר מדיניות מכירת הצאן היא כדלקמן: נניח שלבדואי עדר עם 20 ראש צאן; אפילו בשנה מצויינת יוולדו להם רק 52 גדיים. הבדואי ימכור או ישחוט מהם את כל הזכרים – אולי מחצית ההמלטה – ועוד איזה 4 או 5 עיזים גדולות, בימים שלפני קום המדינה הביאו לו מכירות אלה כ- 200 גרש.

אך אם יכול היה בדואי אמנם לזרוע חיטה, היו לו סיכויים להשיג את הדרוש כדי לכסות את הוצאותיו. יבול הנחשב למינימום (להוציא בצורת בה לא היה יבול) באזור הזה הוא כ-20 קילו חיטה לדונם; יבול קטן בכל קנה מידה. אך אם בדואי קיבל אפילו יבול כזה מ-50 דונם שהוא זרע במקומות שונים בהר הנגב, הרי הוא השיג את כל צרכיו השנתיים בקמח. אם היה קוצר 30 או 40 קילו לדונם, אזי היה לו מספיק לשנתיים או יכול היה למכור חלק. עבודה חקלאית איננה אהובה על הבדואים. אך כשהמדובר בשעורה או חיטה הצורכות טיפול ותשומת לב רק פעמיים בשנה יכול הבדואי להסתדר אתה. עבור הוצאת מרץ כה קטנה הרווח שלו עצום.

היום החיים יקרים יותר. סל המזונות של סוויילם לא השתנה בהרבה מכפי שהיה לפני קום המדינה אך במשך הזמן הוא מוצא את עצמו, כמו בדואים אחרים, קונה כפליים כמות הבגדים המסורתיים לו ולאשתו. סך כל הוצאותיו החיוניים מסתכמים איפה ב-4000 לי. כדי לכסות את הסכום הנ"ל הוא מוכר כ-52 גדיים (ב-150 ל"י כל אחד) ועוד ארבע עיזים

זקנות (1000 לי). מכירות אלה, כמובן, מתאפשרות רק מתוך עדרים גדולים, כגון זה של סוויילם; ועדרים כאלה בהר הנגב מתאפשרים רק בתנאים הבלתי טבעיים אותם יוצרת החברה האנושית.

כשסוויילם מתקרב לשדה בוקר לקראח הקיץ הוא בתהליך נדידה לכוון נחל צין. נדידתו, כמו נדידת כל הבדואים, נקבעת בעיקר על ידי עונת הגשמים בחורף, והעונה היבשה בקיץ שהיא גם עונת החום. סוד יסוד הקיום בתנאי מדבר הוא להיות בקרבת מקור מים בקיץ כדי להשקות את הצאן. החל מנובמבר, עם רדת ראשוני הגשמים, מתרחקים הבדואים ממקורות המים; כי אז צומחים החד-שנתיים אשר הנוזלים בעורקיהם מספיקים לצאן במשך החורף והאביב הקרירים. אלמלא נדד הבדואי אלא נשאר ליד המים משך כל החורף, היה נמנע ממנו, בבוא הקיץ החם, למקם את עדרו בקרבת המים כי שם לא היה נשאר להם מרעה. כמו כן, מי שמכיר את סיני בחורף, יודע שבנאות מדבר וליד בארות, כמעט ואין למצוא אדם.

כיום, הירידה לנחל צין בקיץ חשובה לסוויילם משתי סיבות: האחת, הוא יודע שבנחל יש מרעה, כי אף אחד לא רעה את עדרו שם בחורף. השניה, אחרי שהצאן יאכלו את הצמחים החד-שנתיים היבשים ביולי ואוגוסט הם יקבלו "טיפול רפואי" מהשיחים והרב-שנתיים "החמוצים והמלוחים" כמו **אשליל ארץ ישראלי, חמדת הנגב, מלוח קיפח, יפרוק המדבר, מלחית אשונה, חומעה ורודה ומתלולן(מלחנית) הערבות**. בדוויי הר הנגב מאמינים שהצמחים החד-שנתיים מביאים לעיזים את המחלה אותה הם מכנים גַ'עאם, ואילו אכילת הצמחים "החמוצים והמלוחים" מרפאת את המחלה.

אך הריפוי הטוב ביותר, למחלת הגַ'עַאם, לדעת בדוויי הר הנגב, הוא שתית המים "המרים" שבעין עבדת (בפי הבדואים "עין מרה"), עין עקב ועין זיק. אך מקורות המים המסורתיים האלה סגורים בפני הבדואים היום מאחר והפכו לשמורות טבע. לכן מחפש סוויילם היום מקור אחר למים, יהיו אלה אפילו מתוקים, שיאפשר לו להישאר בנחל צין ולנצל את המרעה.

כך רואים את סוויילם מסתגל לתנאים החדשים שנוצרו במדבר בשיטה עתיקה. יום אחד הוא קם ומוביל כבש לעובדים בתחנת השאיבה שבדרך לעין זיק, כי לתחנה מגיע צינור משדה בוקר, המספק להם מים. בא סוויילם ומציע לתת להם את הכבש, הדבר הטוב ביותר שיש ברשותו, אם הם יתנו לו להשתמש בדבר הטוב ביותר שיש בידיהם: המים. האם בדואי אחר,

אברהם אבינו, לא הסתגל לתנאים הפוליטיים שבנגב באותה דרך מתוחכמת כשהוביל שבע כבשות לאבימלך כדי להבטיח לעצמו אח המים בבאר-שבע?

———————————

ספרות:

ביילי י(עורך) 1974 רשימות בנושא הבדואים (5); פרקים בתרבות ובפולקלור של הבדווים בסיניובנגב. הוצאת בית-ספר שדה, מדרשת שדה-בוקר,

גרנות י 2015 צמחי הנגב ברפואה הערבית, האסלמית הקדומה וברפואה העממית הבדואית, הוצאת המרכז הבינתחומי, מדרשת שדה-בוקר.

דנין א 1968 המן שאכלו אבותינו, טבע וארץ כרך י, 222-224.

דנין א וביילי י ק 1970 בוטנאים באהלי קידר; שמות צמחים אצל הבדווים, לדעת ז'(3): 12-14.

———————————

Baily C and Danin A 1981 Bedouin plant utilization in Sinai and the Negev. Economic Botany 35: 145-162

Baily C 1984 Bedouin Place-Names in Sinai: Towards Understanding A Desert Map. Palestine Exploration Quarterly 116:42-57

==========

כל הזכויות שמורות ל"כלנית" ©

לציטוט: ביילי י ק 2025 (1974) צמחי מדבר בחיי הבדווים. כתב-עת "כלנית", מספר 11.

==========